

УДК 159.9.000.34

ПРОБЛЕМА РОЗУМІННЯ ПОСЕРЕДНИКОМ У КРИМІНАЛЬНОМУ КОНФЛІКТІ ПСИХІЧНОГО СТАНУ ТА ПОТРЕБ ПОТЕРПІЛОГО

Меркулова Ю. В.

Злочин завдає шкоду психічному стану як потерпілого, так і винного в його вчиненні. При здійсненні медіації сторін в юридичному конфлікті важливо зазначити не тільки їх результативність, а й відповідність психологічним та соціально-психологічним критеріям ефективної медіації. Йдеться про суб'єктивне відчуття задоволення, соціально-психологічний резонанс у громаді, яка має визнати конфлікт виснаженим, інтегрувати його учасників у спільноту, не надаючи ярликів жертви й злодія. На жаль, правові та економічні критерії залишаються головними в оцінці якості досягнутої угоди, а морально-психологічні аспекти взаємин між сторонами конфлікту відходять на другий план через труднощі їх ідентифікації, оцінки та компенсації завданої неминусової шкоди. Медіатор має розуміти динаміку психічного стану потерпілого, його поточні цілі та цінності, враховувати їх у процесі перемовин.

Ключові слова: медіація юридичного конфлікту, психологічна компетентність посередника, розуміння динаміки психічного стану, потреби, цілей і цінностей потерпілого.

Преступление наносит вред психическому состоянию как потерпевшего, так и виновного в его совершении. При осуществлении медиации сторон в юридическом конфликте важно обеспечить не только их результативность, но и соответствие психологическим и социально-психологическим критериям эффективной медиации. Речь идет о субъективном ощущении удовлетворения, социально-психологическом резонансе в обществе, которое должно признать конфликт исчерпанным, интегрировать его участников в сообщество, не стигматизировать их как жертву и злодея. К сожалению, правовые и экономические критерии остаются главными в оценке качества достигнутого соглашения, а морально-психологические аспекты взаимоотношений между сторонами конфликта отходят на второй план из-за трудностей их идентификации, оценки и компенсации причиненного морального вреда. Медиатор должен понимать динамику психического состояния потерпевшего, его текущие цели и ценности и учитывать их в процессе переговоров.

© Ю. В. Меркулова, 2015

психологическая компетентность посредника, понимание динамики психического состояния, потребностей, целей и ценностей потерпевшего.

Crime harms mental state as the victim and the perpetrator in the commission of the offense. In the implementation of the mediation the parties in a legal conflict, it is important to ensure not only their performance, but also the appropriate psychological and socio-psychological criteria of effective mediation. It is a subjective sensation of "satisfaction" socio-psychological resonance in a society that needs to recognize the conflict is settled, to integrate its members into the community, not stigmatize them as victim and villain. Unfortunately the legal and economic criteria are most important in assessing the quality of the agreement, and the moral and psychological aspects of the relationship between the parties to the conflict overshadowed because of the difficulty of their identification, evaluation and compensation for non-pecuniary damage. The mediator must understand the dynamics of the mental state of the victim, his current goals and core values and integrate them into the negotiation process.

Keywords: legal conflict mediation, psychological competence mediator, understanding the dynamics of mental status, needs, goals and values of the victim.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства постає проблема продуктивної діяльності інституту укладання угод про примирення в кримінальному провадженні. Ефективність і дієвість цього інституту розв'язання кримінальних конфліктів підтверджується більш ніж тридцятилітньою світовою практикою. Важлива роль і можливості інституту укладання угод визнає ООН і Рада Європи.

Практично в усіх Європейських країнах, а також Китаї та США він забезпечує спрощення процедури відновного правосуддя та задоволення прав та інтересів потерпілого. Про це свідчать статистичні дані: наприклад, у США 84 % медіацій від загальної кількості розглянутих кримінальних справ визнані ефективними, в Польщі - 71 %.

Інститут угод у кримінальному процесі [6] спрямований на скорочення та спрощення процедури розгляду кримінальних проваджень, зменшення терміну перебування осіб під вартою, заощадження ресурсів та часу, що витрачаються на кримінальне провадження, а також позасудове вирішення конфліктних ситуацій, зменшення навантаження на органи досудового розслідування та суд (суддю). Через певний час потерпілі констатують, що статус-кво начебто відновлений, але "негативний осадок залишився", оскільки "нас не почули, не зрозуміли", "ми не отримали того, що нам потрібно". При цьому на запитання "А що Вам потрібно?" можна почути відповідь "Ну, я не знаю..., мабуть, щоб все стало так, як було раніше". Але це просто неможливо, минуле не повернеш.

Разом із цим, серед критеріїв ефективності медіації варто зазначити психологічні складові - суб'єктивне відчуття "сатисфакції" та соціально психологічний резонанс, коли громада вважає конфлікт вичерпаним, готова інтегрувати його учасників у спільноту, не надаючи ярликів жертви й злодія. При цьому правові та економічні критерії залишаються головними в оцінці якості досягнутої угоди, а морально-психологічні аспекти взаємин між сторонами конфлікту відходять на другий план через труднощі їх ідентифікації, оцінки та компенсації завданої немайнової шкоди.

Як свідчить аналіз останніх досліджень і публікацій, сьогодні в юридичній та психологічній літературі велика увага приділяється різним аспектам примирення сторін в юридичному конфлікті. Зокрема, медіації при укладанні угоди про примирення між потерпілим і підозрюваним присвячені наукові праці та методичні рекомендації А.А. Аратюнян, В.В. Землянської, Х. Зера, Н.М. Крестовської, Ю.І. Микитина, Н.В. Нестор та ін. [2, 3, 4, 6, 8, 9, 12].

Констатуючи значний науковий внесок юристів у розроблення поставленої проблеми, водночас зауважимо, що згадані автори торкалися лише певних її сторін. Досі залишається чимало дискусійних, недостатньо розроблених питань і аспектів, що пояснюються складністю й багатогранністю інституту відновного правосуддя.

Складність ситуації полягає тут у невизначеності правового статусу медіатора, кваліфікаційних і психологічних вимог до нього, правових підстав проведення медіації; не розроблені алгоритми медіації та механізми контролю за виконанням угоди між потерпілим і підозрюваним (обвинуваченим). Водночас можна констатувати неготовність посередника використовувати психологічні знання про динаміку психічного стану потерпілого та ставлення до злодія в процесі примирення сторін при юридичному конфлікті, практичну відсутність наукових даних з цих питань.

Метою статі є аналіз проблеми використання медіатором психологічних знань щодо динаміки психічного стану потерпілого та його ставлення до злодія в процесі примирення сторін при юридичному конфлікті.

Починаючи виклад основного матеріалу дослідження, ми можемо констатувати, що юристи зробили рішучий крок щодо запровадження в кримінальний процес ідей відновного правосуддя. На жаль, при підготовці медіаторів і безпосередньо в процесі медіації ще недостатньо враховуються положення сучасної кримінальної віктимології та знання про особливості динаміки психічного стану потерпілого (Є.А. Бурелов, В.Л. Васильєв, Р. фон Гентіг, В.П. Коновалов, В.С. Медведєв, В.С. Мінська, Д.В. Рівман, В.Є. Христенко, Л.В. Франк, С.І. Яковенко).

На думку П.К. Анохіна та П.В. Симонова [1], емоції виконують важливу для пристосування організму сигнальну функцію, що дозволяє уникати негативних подразників і прагнути позитивних. Базових емоцій не багато (8 - 10, як вважають Г.М. Бреслав, В.К. Вилюнас, Б.І. Додонов, К.Е. Ізард, М.І. Лисина, П.М. Якобсон та ін.), але вони можуть утворювати складні комбінації (з 10 базових емоцій можуть утворитися 45 діад типу страх-гнів, злість-вина та ін., якщо до них додати потяги, то кількість триад типу біль-сором-гнів сягатиме 120) і перетворюватися зі швидкоплинних реактивних реакцій на складні та тривалі почуття, усуватися зі свідомості завдяки дії механізмів психічного захисту або фіксуватися на рівні емоційної пам'яті, інтелекту, ставати предметом "роботи переживання" (Ф.Ю. Василюк, О.С. Качарян), рефлексії власних емоцій, почуттів, ставлень, суджень, намірів; розуміння цих проявів у інших людей (Н.І. Гуткина, П. Екман, І.М. Матійків, В.І. Слободчиков, Є.Б. Старовойтенко та ін.).

Для посередника як третьої сторони в кримінальному конфлікті важливо зрозуміти не тільки суть справи, а також динаміку психоемоційного стану потерпілого, його потреби, цілі та цінності, надії, очікування й побоювання, ставлення до протилежної сторони в конфлікті (психічний стан порушника, його ставлення до потерпілого та

своїх власних дій (визнання провини, щире каяття та інше) буде описаний в окремій статті).

З моменту злочину, який викликав безпосередню емоційну реакцію на нього, можливо - гострий стрес, посттравматичний стрес, які є нормальними наслідками ненормальних, ексординарних подій, а можливо й більш тяжких наслідків - у вигляді реактивного психозу, неврозу, депресії, стійких змін особистості, які відносяться в МХХ-10 до групи [F00 - F99] - розлади психіки та поведінки, до початку медіації проходить чимало часу. Який психоемоційний стан має потерпілий тепер - сказати важко, адже динаміка психічного стану потерпілих від різного виду злочинів з позицій диференціальної психології майже не визначалася.

Під час анкетування студентів ОДУВС (майбутніх юристів) з'ясувалося, що їм відомо про передбачену КПК України можливість примирення сторін у кримінальному конфлікті, про можливість проведення перемовин між сторонами за участі посередника, а деякі зі студентів, які планують займатися адвокатською практикою, вважають, що вони могли би виконувати функції медіатора, але не вважають себе належним чином підготовленими до цього в процесуальному та психологічному аспектах.

Під час проведення фокус-групи частина студентів заявила, що їм знайомі переживання жертви злочину (крадіжки, угону транспортних засобів, хуліганства тощо) з власного досвіду, або розповідей родичів і знайомих. Але описати психоемоційний стан і його динаміку виявилось не просто через брак відповідних лексичних одиниць у лексиці студентів. На питання "Як дізнатися про психічний стан потерпілого?" студенти відповідали "Емоційна експресія може бути прочитана за мімікою, але для цього "читачеві" потрібно мати психологічні знання та життєвий досвід".

Зауважимо, що навчитися ідентифікувати емоційний стан на підставі спостережень можна, для цього розроблені спеціальні тренінгові програми [5, 10, 11].

Для "калібровки" емоцій психологами пропонуються спеціальні таблиці, піктограми, комплекти виразних малюнків і фотографій обличчя людей різної статі та віку.

Про емоції можна розпитати самого потерпілого, але йому може бракувати відповідної лексики, навичок особистісної рефлексії, бажання щиро говорити про свою почуття. Як допоміжний засіб для неповнолітніх потерпілих та осіб з низьким освітнім рівнем, можна запропонувати "список емоцій" або запропонувати пройти тест кольорових виборів М. Люшера. Цей тест можна використати й для уточнення ставлень до певних явищ чи осіб (тест кольорових ставлень, за В.В. Бажиним та А.М. Еткіндом[13]). Про психологічні якості особи можна дізнатися за допомогою тесту Т. Лірі, який містить перелік із 128 якостей. Ці якості можна використати для характеристики себе в минулому (наприклад, на момент злочину), після інциденту, тепер, з'ясувати ставлення до кривдника.

На думку учасників фокус-групи, страх і розгубленість найсильніші саме при усвідомленні того, що людина стала жертвою злочину. Згодом гострота цих переживань спадає (що, вірогідно залежить від типу ВНД, вікових та типологічних властивостей потерпілого, статі, рівня розвитку уяви, емоційно-вольових якостей, а також наявності психологічної підтримки).

Динаміка емоційних реакцій, копінг-стратегії дуже різняться за специфікою перебігу й впливом на діяльність особистості та її ставлення до оточуючих (йдеться про

утворення емоційно забарвлених асоціацій і формуванням відповідного ставлення). Ставлення однієї людини до іншої може виражатися в прихильності, ворожості, неприязні, ненависті, прагненні уникати злочинів або знайти його й покарати, помститися тощо. При цьому мають значення особистісні якості самого суб'єкту, у нашому випадку - потерпілого. Недовіра, підозрілість, ворожість, які виникли ситуативно, у відповідь на протиправні дії, при відсутності правового захисту, соціальної й психологічної підтримки, можуть трансформуватися в стійкі риси особистості. На ґрунті неприязнених міжособистісних стосунків і особистісних якостей можуть виникати різні порушення нервової системи і психіки.

З іншого боку, різні психічні й соматичні розлади зумовлюють зміни в емоційній сфері. Наприклад, страх - емоція, яка виникає в ситуаціях загрози біологічному або соціальному існуванню людини, спрямована на джерело справжньої або уявної небезпеки. Індивід у психологічному стані страху, як правило, змінює свою поведінку. Страх у людини викликає депресивний стан, неспокій, прагнення уникнути неприємної ситуації, іноді паралізує її діяльність. Якщо джерело небезпеки є невизначеним або неусвідомленим, або причина цієї емоції усунена, виникає стан, що виникає, називається тривогою, формується висока тривожність як риса особистості.

Під впливом страху в людини виникають вегетативні дисфункції (серцебиття, тремтіння м'язів, рясне потовиділення), з'являється своєрідний вираз обличчя. У випадках, коли страх досягає сили панічного страху, жаху, він здатний стимулювати неусвідомлені патерни поведінки (втеча, заціпеніння, захисна агресія). Ці прояви можуть виникати знов, коли людина пригадує обставини злочину, що є свідченням її високої емоційної вразливості.

Уявлення студентів-юристів про цілі, цінності, бажання та побоювання потерпілих від правопорушень досить штучні й справляють враження власних проєкцій. На їхні уявлення про потреби потерпілих впливає також і спілкування з клієнтами Юридичної клініки, серед яких домінують малозабезпечені громадяни. Студенти вважають, що головна мета потерпілого - якнайшвидше отримати максимально можливу грошову компенсацію майнових і немайнових втрат, заподіяних злочином, переконатися, що ситуація вичерпана й жодної загрози для безпеки тепер не існує, зрозуміти мотиви зловмисника й власні помилки, щоб знов не потрапити в халепу.

Ці бажання та побоювання, на думку учасників фокус-групи, можуть схилити потерпілого до перебільшення важкості своїх страждань, виявляти підвищену тривожність, недовіру до опонента в конфлікті та навіть до посередника. Вибачення кривдника в такому випадку буде сприйматися не як щире каяття, а як "хитра" тактика поведінки правопорушника, яка дозволяє уникнути позбавлення волі.

Проведене пілотажне дослідження дозволяє зробити такі висновки:

динаміка психічного стану потерпілих від злочинів досліджена недостатньо;

при проведенні відповідних досліджень заслуговує на перевірку гіпотеза про зв'язок між видом правопорушення (корисливе, насильницьке, насильницько-корисливе), мотивами вчинення й наявності зв'язку між потерпілим і кривдником (що важливе з огляду примирення сторін), вікових, ставових, типологічних особливостей учасників конфлікту, їх освітнього рівня;

студенти-юристи не досить добре розуміють сутність

відновного правосуддя, практичні аспекти укладання угод і свою роль у кримінальному провадженні та медіації юридичних конфліктів;

студентам-юристам бракує не тільки юридичних знань, але й знань з віктимології, кримінальної психології, конфліктології та ін.;

підготовка юристів до виконання функцій посередників при укладанні угоди про примирення сторін у кримінальному конфлікті може бути успішною за умов прийняття Закону "Про медіацію" (поки що є тільки проект), визначення кваліфікаційних вимог до медіатора, розробки стандартів підготовки та атестації медіаторів, ліцензування установ, які готуватимуть медіаторів і контролювати їх практичну діяльність (хоча б на громадських засадах);

при підготовці медіаторів необхідно приділити належну увагу розвитку навичок візуальної діагностики психічних станів і взаємин учасників перемовин, технологіям управління конфліктами;

слід також приділити увагу психічному стану правопорушника, зокрема визнанню ним провини, завданої шкоди, каяттю й щирому прагненню відшкодувати її та прийти до примирення із потерпілим.

Література

1. Анохин П.К. Эмоции // Психология эмоций: Тексты. - М., 1984. - С. 173; Симонов П.В. Эмоциональный мозг. - М.: Наука, 1981. - 215 с.
 2. Арутюнян А.А. Медиация в уголовном процессе: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / А.А. Арутюнян. - М., 2012. - 20 с.
 3. Землянська В. В. Впровадження відновного правосуддя у кримінальне судочинство України : посібник / В.В. Землянська, Л.Б. Ільковець, В.Б. Сегедін. - К.: Видавець Захаренко В.О., 2008. - 168 с.
 4. Зер Х. Восстановительное правосудие: новый взгляд на преступление и наказание / Пер. с англ. М.М. Стерник [и др.]; общ. ред. Л.М. Карнозовой. - М., 2002. - 302 с.
 5. Изард К.Э. Психология эмоций / К.Э. Изард; [перев. с англ.]. - СПб.: Издательство "Питер", 1999. - 464 с.
 6. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України". - Х.: Одиссей, 2012. - 360 с.
 7. Матійків І.М. Тренінг емоційної компетентності: навч.-метод. посібник / І.М. Матійків. - К.: Педагогічна думка, 2012. - 112 с.
 8. Микитин Ю.І. Відновне правосуддя у кримінальному процесі: міжнародний досвід та перспективи розвитку в Україні: Автореф. дис. канд. юрид. наук: / Ю.І. Микитин. - Івано-Франківськ, 2010. - 22 с.
 9. Нестор Н.В. Запровадження медіації в кримінальному процесі України: Автореф. дис. ... канд. юр. наук / Н.В. Нестор. - К.: КНУ, 2013. - 21 с.
 10. Рубштейн Н. Тренинг управления эмоциями. 42 простых упражнения, которые научат вас справляться с ревностью, обидой или страхом. И радоваться жизни! / Нина Рубштейн. - М.: Эксмо, 2008. - 256 с.
 11. Экман П. Психология эмоций. Я знаю, что ты чувствуешь / Пол Экман; [пер. с англ.]. - [2-е изд.]. - СПб.: Питер, 2010. - 334 с.
 12. Ювенальна юстиція: Навчальний посібник / Кол. авторів: А.І. Гусєв, Ю.Б. Костова, Н.М. Крестовська та ін. / За заг. ред. Н.М. Крестовської. - Одеса: ОЮІ ХНУВС, 2006. - 243 с.
- Цветовой тест отношений. // Общая психодиагностика. - М., 1987. - С. 221-227.

Меркулова Ю.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
ОДУВС*

Надійшла до редакції: 18.09.2015